

Філол. Гуменюк В. І.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИКИ П'ЄСИ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА «БАЗАР»

Жанрова природа п'єси В.Винниченка "Базар", вперше опублікованої 1910 року [1], де органічно сплелися жанрові ознаки мелодрами та інтелектуальної драми, вельми складна і не вичерпується згаданим провідним означенням. Тут досить відчутні зокрема ознаки соціально-побутової драми, так би мовити, драми з життя революціонерів. Суттєвим чинником інтриги, яка почасти набуває детективного характеру, є виконання ними небезпечного завдання щодо визволення з в'язниці товаришів (найвідповідальніший момент у здійсненні цього завдання – висадження з допомогою вибухівки тюремної стіни). На фоні цієї соціально-побутової, детективно обарвленої драми окреслюється мелодраматичний любовний трикутник. Перипетії взаємин його учасників пройняті палким вируванням пристрастей, магією таїни любові й смерті, яка може викликати згадку про бурхливі стосунки героїв новели, а радше опери "Кармен". Цей мелодраматичний трикутник у свою чергу є тільки фоном, який увиразнює внутрішню драму головної героїні Марусі, психологічну драму, яка в певному сенсі посідає центральне місце в творі і є значною мірою організуючим чинником драматичної дії, підпорядковує собі інші жанрові аспекти, хоч і не послаблює їх. Отже можна сказати, що "Базар", як і "Чужі люди", є психологічною мелодрамою. Але це ще не все. Усе це знову ж таки тільки тло, з якого викристалізуються чіткі обриси інтелектуальної драми. Провідними персонажами останньої є палка, спрагла героїчного чину Маруся та поміркований ватажок революційної організації з характерним найменням Цінність Маркович. Очевидно, Цінність – це партійна кличка цього прагматичного ватажка, яка приросла до нього, витіснивши звичайне людське ім'я. Постає Цінності Марковича за всієї своєї колоритності (він з неперевершеною дотепністю й невимушеністю використовує соковиті фразеологізми, прислів'я, каламбури) й психологічної вмотивованості переростає в згущений символ, демонічну маску, яка свідчить про передчуття Винниченком впливовості засобів театру абсурду. Саме ця постає, і відтак використання цих засобів значною мірою зумовлюють художню філософічність п'єси, надаючи драматизму певних епічних вимірів, сприяючи вивершеності образного ладу.

Надзвичайна складність жанрової природи п'єси поєднується з особливим лаконізмом художньої мови та структурною чіткістю, засвідченою і розглянутою вище взаємозалежністю жанрових складників твору, і стрункістю композиції, системи персонажів тощо. Важливу роль в авторській образності, зокрема і в цій п'єсі, має витончена гра настроєвих відтінків. Вельми відчутною тут є мажорна революційна героїка, яка поступово набуває то медитативно-сумовитого, то трагічно-тривожного звучання. Романтичний ентузіазм революційних гуртків, героїка відданості боротьбі за високі суспільні ідеали майже не відтворюються в п'єсі безпосередньо. Масові сцени (зібрання, мітинги, наради) відбуваються десь поза лаштунками і доходять до нас лише з допомогою окремих ремарками окреслених штрихів ("Зліва недалеко десь чути жіночий голос; по тону помітно, що говориться промову. Часом виривається гомін оплесків" [2]) та реакцій персонажів, стосунки яких є в центрі авторської уваги. Згадана героїка безпосередньо розкривається лише в постаті Марусі, яку ватажок революційної організації Цінність Маркович не без іронії називає Жанною д'Арк [с. 88, 90].

Починається дія обуреною реакцією імпульсивного Трохима на промову Марусі та чітким з'ясуванням проникливим Цінністю Марковичем справжньої причини того обурення – виявляється ("Ага! Так он чого бісова зозуля кувала..."), юнака не так хвилює той факт, що промова начебто "есерство, анархізм, кадетизм, що хочете, тільки не соціал-демократична", як те, що промовиця "весь час не зводить очей з Леоніда" [с. 87]. Зрештою Трохим і не заперечує своїх ревнощів, навіть щиро живописує їх: "Отак звідси (показує на низ живота) якась хвиля посує, так аж туман в очах... Знаю – дикість прадідів, некультурність, але не могу..." [с. 88-89].

Ревнощі Трохима не можуть лишатися його приватною справою, бо загрожують здійсненню важливого революційного завдання, організацію якого "Центральний Комітет" доручив прагматичному Цінності Марковичу, який "мусить" все довести "до хорошого краю". Відтак Цінність Маркович, не вельми переймаючись внутрішніми переживаннями Трохима, котрий рішуче відмовляється брати участь "у справі" спільно з ненависним йому Леонідом (мовляв через свою ревниву імпульсивність іще у відповідальний момент "наробить дурниць"), заповзято береться приборкувати його норов, спрямовувати в річище партійної дисципліни: "Не таля! Пересильте ви себе. Закрутіть віжки на руку і..." [с. 89]. Керівник молодих революціонерів виявляє себе тонким психологом і вдало знаходить засоби впливу на Трохима. Насамперед доводить, що начебто ніхто так, як Трохим, не виконає відповідального завдання, а тим більше ненависний Трохимові Леонід, вдачу якого Цінність Маркович змальовує в такий спосіб: "Ну, його треба насамперед самого підвести до стіни, підперти його, щоб вітер не звалив, а тоді вже хай пуска бомбу з рук" [с. 89]. Разом з тим досвідчений старший товариш заявляє (і далеко не безпідставно), що насправді Маруся любить таки Трохима, а не Леоніда, хоч, може, й сама того до кінця не усвідомлює. І врешті Цінність Маркович прагне прилучити запального юнака до своєї прагматичної (за висловом Трохима, "торгової") філософії, постаючи виразно окресленим ідеологічним персонажем: "Ех ви, дворянчики! Ну, а як ви думаєте, через що Леонід більше подобається Марусі? Га?.. Того, голубчику, що Леонід уміє торгуватись. "Накипить і всю правду скажу". Ех, ви! Їй ваша правда потрібна як сироті тряця. Ви їй дайте ту цінність, що дає Леонід, отоді й сторгуєтесь. Дайте їй любов до її високої душі, не кажіть, що вона програму перебріхує, от і побачите... Життя, любчику, базар. Хочеш бути багатим? Виходь з товарами, торгуйся, обмінюй, рости,

сам давай і у других бери. А як сам не маєш ні чорта, то й візьмеш чорта пухлого. Так було, так буде до кінця віку” [с. 90-91].

Динамічний, сповнений колоритних характеристичних деталей та тонких психологічних підтекстів діалог Трохима й Цінності Марковича з’ясовує передісторію й суттєві вузлові моменти драматичної дії, розкриває її інтелектуальний вимір, чітко окреслює систему персонажів. Цей діалог раптово уривається появою схвильованої, розтривоженої Марусі в супроводі заклопотаного Леоніда. Поява персонажів, як це майже завжди у Винниченка, попереджається короткою ремаркою, яка з допомогою кількох виразних штрихів накреслює портрет. Леонід зовні явно програє в порівнянні з Трохимом, “здоровим мускулястим парубком; рухи нетерплячі, палкі”, автор підкреслює його певну зовнішню й внутрішню мізерність: “Леонід – худощавий, з блідо-матовим лицем, трохи згорблений; невеличка гарна борідка; короткозорий, носить пенсне, яке часто витирає, кліпаючи очима”. Такий персонаж явно не до пари Марусі – “дуже гарній, молоденькій дівчині з великими натхненними очима” [с. 92]. Однак Маруся відповідає прихильністю саме на залицяння Леоніда, бо останній, як зокрема з’ясовується в наведеному вище монологі Цінності Марковича, декларує байдужість до її вроди й любов насамперед до її душі.

Схвильована поява Марусі, яка, за словами Леоніда, “посередині перервала свою промову й пішла”, викликана її обуренням з приводу деяких реплік слухачів, з яких дівчина зробила висновок, що останніх зачаровує значно менше її агітаційний порив, ніж її врода. Для одержимої служінням високим ідеалам, пройнятої екзальтованим революційним аскетизмом Марусі усвідомлення цього нестерпне: “О, проклята краса моя! Я ненавиджу її од всієї душі!.. Ні один чоловік не любив мене, а тільки прокляте тіло, красу мою... У мене нема ні приятелів, ні друга. Або закохані, або вороги. Жінщини ревнують, а чоловіки закохуються... Революціонери теж. Я думала перше, що революціонери не такі, але...” [с. 93].

Цінність Маркович не дуже високої думки про агітаційні та й взагалі революціонерські здібності Марусі, але вважає, що її краса – важлива цінність, здатна повернути до організації побільше робітників. Він, так само як і у випадку з Трохимом не вельми переймається душевною драмою товаришки (конкретна людина з її болем цікавить цього соціал-демократа менше за все), а заспокоює дівчину, мовляв її душа теж багатьох хвилює (“аз есмь перший, що хочу од вас тільки прекрасної душі вашої”), з єдиною метою – не допустити зриву запланованої конспіративної операції. Він заручається обіцянкою Марусі в ім’я справи поки що не афішувати своєї прихильності до Леоніда і толерантніше ставитися до Трохима. Маруся врешті-решт з легким серцем іде на це, зокрема з упевненості, що Леонід, на відміну від “дикого” Трохима вищий від такого нищого “пережитку” як ревності. Остаточо зламати внутрішній опір Марусі, яка заявляє, що “брехати не вміє й не хоче”, Цінності Марковичу вдається з допомогою філософської тиради, в якій можна углядіти зародок наступної авторової п’єси – “Брехня”: “От як ім ця брехня! Не в тім річ, що в хаті піч... Діло не в слові, а в тім, що з того вийде. Бува, що треба брехать. Не будете ж ви з жандармами правду разводять? Брешуть же лікарі хворим... От тут такий самий хворий. Поможіть же йому й іншим. Єдине погане на світі – страждання, та й то часом приймають на себе менше, щоб уникнуть більшого. А правда, брехня – це средство проти страждання... В даному разі ваша правда не годиться, бо попсиє справу...” [с. 96].

Цінності Марковичу все важче й важче тримати в шорах учасників майбутньої операції, приборкувати їх пристрасті. Марусі, долаючи владний поклик плоті, в боротьбі з самою собою, підкресленій ремарками (“хвилюється”, “безсиліє, часом заплющує очі”, “все більш і більш безсиліє, машинально”), ледве вдається протистояти жагучим домаганням Трохима (“Ви завжди заражаєте мене чимсь поганим”) [с. 99]. Цікаво, що аналогічні домагання Леоніда, який заради Марусі лишає дружину Оксану з малою дитиною, дівчина відкидає без особливих внутрішніх зусиль: “Мені зовсім в голову не приходило... Я якось... Я з тобою не хвилююсь... І мені тим паче неприємно, що в наші чисті відносини входить... це... Не треба більше...” [с. 101-102]. Відтак з новою силою спалахують ревності Трохима і, що особливо дивує Марусю, Леоніда. І тільки тонка гра досвідченого ватажка Цінності Марковича, спрямована на недопустимість зриву завдання ЦК, дозволяє все тримати до пори в якихось берегах.

Завершується перший розділ мажорною нотою, яка дещо нівелює панівні в ньому тривожно-напружені перипетії. Робітники зовсім не образилися на Марусю за те, що вона раптово урвала агітаційну промову, й, сплівши для неї вінка з лісових квітів (сходка відбувається за містом, на узліссі), прийшли привітати дівчину як улюбленого “оратора і первую красавицю”. Товариші також склали на честь Марусі пісню, яку тут же й заспівали:

...Слава нашій Марусеньці.

Доні України.

Слава нашій товарищі! [с. 108].

В другому розділі драматург дозволяє глядачеві на якийсь час перепочити від надто напружених перипетій. Лірична піднесеність, відтінена журливою й водночас грайливо-гумористичною колоритністю тюремного побуту, тут переважає. Майже весь розділ можна розглядати як драматургічний портрет Марусі, яка прийшла до тюрми у непризначений для побачень з політичними в’язнями день (чекати іншого дня не дозволяє невідкладність справи), аби сповістити одному з них про планований час втечі. Цінність Маркович вдало використовує тут таку цінність як Марусина врода, чудово розуміючи, що їй вдасться домогтися успіху.

Окреслений Іваном Франком Винниченків стиль контрастного зіткнення, а врешті зведення воєдино різномірних мовних стихій (“...валить валом, як само життя, всуміш українське, московське, калічене і чи-

сте, як срібло” [3]), стиль, що виявляється передусім в мові персонажів, з особливою виразністю розкрився в драматичних творах, зокрема й у п’єсі “Базар”. В цьому творі драматург досягає особливого ефекту, зіставляючи в подібний спосіб імена та прізвиська персонажів. Ім’я Цінності Марковича, виділяючись своєю незвичністю вже в списку дійових осіб, вказує на особливу роль його носія в системі персонажів. Згаданий принцип послідовно використовується в другому розділі твору.

В тюрмі, до вікон якої прийшла Маруся, сидять не лише політичні, а й карні злочинці. Уривчасті діалоги в’язнів, що долинають з тих вікон, з характерною для автора натуралістичною точністю передають атмосферу їх побуту. Ось характерні прізвиська-звертання, яких вживають стосовно один одного персонажі: “масалка”, “здохла теля”, “гад смердючий”, “сука конотопська”... З’ясовується, що до одного з карних в’язнів Чмиха (очевидно, що це теж колоритне прізвисько) має прийти його дівчина, яку тут називають не інакше як “шмара”. З появою ж Марусі навіть карні злочинці забувають свій лепкий жаргон. На фоні попередніх звертань, надто ж такого вислову як “шмара”, звертання в’язнів до Марусі звучать просто вражаюче: “наша баришня-красавиця”, “от баришня так баришня”... Ні до кого іншого в’язні таким чином не звертаються. Часто повторюване “баришня” стає в цьому середовищі пестливим Марусиним прізвиськом. Навіть жандарм не може відмовити дівчині і спеціально йде у вказану нею камеру, аби передати слова про час консилиуму начебто хворої матері в’язня, який має розуміти, що то час запланованої втечі. У такий спосіб контрастного зіставлення звертань-прізвиськ автор, не вдаючись до зайвих у драматичному творі розгорнутих портретних характеристик, дає нам опосередковане, але виразне уявлення про зовнішність героїні. Так само сповнені щирого й теплої захоплення попередні звертання до Марусі робітників-революціонерів: “наша Марусенька”, “доня України”...

До Марусиною приходу в’язні (і політичні, й “уголовні”) не лише брудно лаялись між собою, а й часом наспівували пісень на зразок ось цієї:

Отця я зарезав, Погіб я, бідняжка,
Мать свою убив, Погіб я навсігда, –
Старшую сестрицю А год за годами
З ружжа застрелив. Проходять літа [с. 108].

А ще здаля угледівши дівчину з тюремних вікон, в’язні (так само як наприкінці першого розділу учасники робітничої сходки) швидко організувались і спеціально для неї гуртом заспівали пісню зовсім іншого характеру:

Гей, не дивуйте, добії люди,
Що на Україні повстало... [с. 112].
І проводжають Марусю в’язні пісню (“...ми вам любимую вашу заспіваєм”):
Ревуть, стогнуть гори-хвилі
В синенькому морі,
Плачуть, тужать козаченьки
В турецькій неволі... [с. 117].

Легка пісенна інкрустація дійового плин простежується й далі. В піснях значною мірою концентрується драматична напруга, пов’язана зокрема зі становищем в’язнів та небезпечним процесом їх звільнення, як і драматична напруга душевних переживань та духовних пошуків Марусі. Вишукано ненав’язлива багатofункціональність властива, скажімо, пісні на початку четвертого розділу, який, так само як і другий, своєрідно римуючись з ним, пройнятий співом. Під акомпанемент цієї виконуваної в’язнями пісні з’являються вночі під тюремним муром виконавці конспіративної операції:

За тучами, за хмарами
Сонечко не сходить, –
За лихими ворогами
Мій милий не ходить... [с. 130].

Тут пісні, може, навіть більшою мірою, ніж в “Чужих людях”, невіддільні від непосредньої акції, вони, зокрема, служать паролем, умовними вказівками до тих чи інших дій в’язнів, до узгодженості цих дій з загальним ходом конспіративної операції. А водночас вони узагальнюють драматичний плин, виступають його коментарем, надають йому епічних вимірів:

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговоримо тихесенько
В неволі з тобою.
(Всі напружено слухають.)
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає... [с. 135].
Ой повій, повій,
Та й буйнесенький вітре,
Та й понад морем,
Та й винеси нас
Із кайданів, з неволі... [с. 136].
Ах, сбейте оковы,
Дайте мне волю... [с. 140].

Разом з тим пісні, особливо в другому розділі, та й у четвертому також, передусім супроводжують Марусю і стають виразними драматургічними штрихами, які в дуже незвичний спосіб окреслюють її надзвичайну вроду. Непоказний Леонід, якого просто ніхто не помічає, коли він з'являється поруч з Марусею, влаштовує відтак сцену ревности, яка щент руйнує піднесену ліричність, панівну в другому розділі й повертає до попередньої напружено-тривожної експресивності. Маруся чомусь (мабуть, підкоряючись своїм затаєним прагненням) з несподіваною ретельністю вхопилася за виконання даної Цінності Марковичу обіцянки “не афішувати” своєї прихильності до Леоніда, надто перед Трохимом. Тож Леонід свої ревности, яких від нього Маруся ніяк не чекала, переносить передусім на Трохима, тонко вловлюючи суть речі:

М а р у с я. ...Вони страшенно милі... Ну, Леоніде, не треба бути таким...

Л е о н і д. Ні, Марусю... ти любиш Трохима, його здоров'я, красу. Да, да, тільки ти сама цього не помічаєш...

М а р у с я. Леоніде! Ну, неправда ж це! Неправда, неправда! [с. 117].

І далі виконувана тихенько пісня (долинає з вікон тюрми) про козаченьків “в турецькій неволі” може сприйматись і як своєрідне вияскравлення ширих Марусиних почуттів, які перебувають в неволі її переконань. Маруся несамовито прагне впевнити саму себе, що вона кохає саме Леоніда, який начебто поділяє її схильність до абсолютизації героїчного аскетизму.

Маруся давно зневажає себе за те, що вона нездатна знівечити власну вроду й таким чином начебто довести свою духовну цінність: “А тепер я бачу, що в партії мені робить неможливо. Або вийти і вернутись до панства, або знищити свою красу”; “я... на великий жаль, тільки підла душею буржуйка, якій страшно одрізати косу й обливати лице сірчаною кислотою...” [с. 94]. Все більше й більше розпалювані ревности Леоніда й Трохима невідворотно ведуть до зриву революційного завдання. Прагнучи не допустити такого зриву й утвердитись у власних очах, а також упевнитись в широті високих слів Леоніда, ревности якого цю дорогу для неї впевненість похитнули (“Л е о н і д. Я люблю в тобі те, що вище краси, вище цього звірячого” [с. 120]), Маруся приймає рішення, загрозило для її вроди.

Пекельна кульмінація, так само як убивство в грецькій трагедії, відбувається поза межами безпосередньої акції. В третьому розділі спершу ошелешений Цінність Маркович (“Я перший раз у своєму житті потрапляю на таку історію”) сповіщає про вчинок Марусі Трохиму, що вже зібрався їхати за кордон і вчить французьку мову (у всякому разі про його участь “у справі” вже не могло бути й мови). Врешті з'являється сама Маруся з понівеченим кислотою лицем, “щільно пострижена”. Прикрою ціною (її вчинок теж виявляється цінністю) Маруся запобігає зриву виконання завдання щодо порятунку з в'язниці товаришів, а головне – здобувається на усвідомлення реалій, на поступове з'ясування широті кохання Трохима й облудності, демагогічності високих слів Леоніда. Напружений перебіг подій, пов'язаних зі здійсненням революційного завдання, органічно ув'язується з іще більшою напругою психологічних колізій в душі героїні.

Незважаючи на тяжкі душевні страждання, зовні Маруся здобувається на небувалу для себе твердість та цілеспрямовану непохитність, що навіть підкреслюється ремаркою стосовно її нового портрета: “Іде з високо піднятою головою. Очі напружено блищать, вся має спокійний, піднятий вигляд” [с. 124]. Маруся не вельми шкодує з приводу сподіяного над собою (“...плями зйдуть, – каже вона, – і коси відростуть”), і навіть не так уже й потерпає від того, що вона тепер “розвінчана королева” і що Леонід уже не зватиме її “ніжно-дзвенящою мрією”. Дівчину глибоко ранять передусім демагогія, облуда, які відкрилися їй в середовищі товаришів-революціонерів. Протестуючи проти фальші в людських стосунках, проти поміркованої філософії Цінності Марковича, прагнучи утвердитись у своїх героїчних пориваннях, а також і врятувати від ймовірної смерті коханого Трохима (тут автор тонко окреслює цілий “букет” психологічних мотивацій), Маруся у вирішальну мить обманом відсторонює Трохима від небезпечної справи, самовільно береться виконувати найтяжчу роботу в конспіративній операції й гине під час вибуху, висаджуючи в повітря тюремну стіну. Її смерть, очевидно, слід сприймати як максималістський протест передусім проти того, що людське життя – “базар”, на якому генділярським товаром може стати не лише дівоча краса, а й високі революційні ідеали.

При тім глибинний антагонізм Цінності Марковича й Марусі (все має свої цінності, все на продаж – є речі, які не продаються) не дістає у Винниченка спрощеного розв'язання. Автор не нав'язує читачеві жодної з позицій, лише мистецьки наголошує на складності одвічної проблеми.

Символіка жертви, яка виразно проглядається за психологічно-побутовою окресленістю постаті героїні (відмова від кохання, від вроди, від життя) наближає мелодраматичні колізії твору до трагедійного звучання. Однак за своїми провідними жанровими ознаками “Базар” є першим у творчості автора та цілком самобутнім зразком жанру інтелектуальної мелодрами.

Література

1. Винниченко В. Базар: П'єса на 4 розіли. - Літературно-науковий вісник. - 1910. - Кн. 2. - С. 241-293.
2. Винниченко В. Вибрані п'єси. - К., 1991. - С. 87. Далі посилання в тексті.
3. Франко І. Новини нашої літератури: В.Винниченко. Краса і сила... // Літературно-науковий вісник. - 1907. - Т. 38. - Кн. 4. - С. 139.